

Kerkdiensten in coronatijd

Een onderzoek naar de vormgeving en beleving van kerkdiensten in de eerste weken van de coronacrisis

Mark Joosse & Hans Schaeffer*

Summary

This article presents empirical research on how local protestant churches in the city of Utrecht organized their Sunday church services during the first weeks of the COVID-19 crisis in the Netherlands. After the first lockdown Sunday, on which many services were cancelled, most members took part in digital services of their own congregation on subsequent Sundays. Community with one another was missed most, while many still felt connected to God. Online services were considered a fine alternative, but also as one that cannot possibly replace meeting in real life. These findings arguably need theological reflection regarding the phenomenon of digital liturgical community formation. We reflect on the (dis)continuity between digital and offline services as this relates to community formation, embodiedness, and the mediation of salvation. Concludingly, we point to three issues that may help local churches in drawing lessons from the COVID-19 pandemic regarding (digital) community formation.

1. Inleiding

Op donderdag 27 februari 2020 werd in Nederland de eerste officiële besmetting met ‘corona’¹ geconstateerd. Ruim een week later, op maandag 9 maart, deed minister-president Mark Rutte de oproep aan Brabanders om zoveel mogelijk thuis te werken, en aan heel Nederland om geen handen meer te schudden. In de dagen hierna werden de aanbevelingen uitgebreid tot landelijke maatregelen. Op donderdag 12 maart werd afgekondigd dat mensen met klachten thuis moesten werken en dat evenementen met meer dan honderd personen verboden werden, en op zondag 15 maart werd meegedeeld dat scholen, kinderopvang en horecagelegenheden gesloten werden of bleven.

* Mark Joosse is masterstudent *Onderneming & Recht* aan de Universiteit Utrecht en *Identiteit, Ethiek & Samenleving* aan de Theologische Universiteit te Kampen. Hans Schaeffer is hoogleraar Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit Kampen.

Iets later, vanaf maandag 23 maart, werd een nog strenger pakket aan maatregelen van kracht: geen publieke bijeenkomsten of evenementen, kerkdiensten met ten hoogste dertig personen, anderhalve meter afstand altijd verplicht.

Kerken moesten in het tijdsbestek van een paar weken, waarin de overheidsmaatregelen elkaar in hoog tempo opvolgden, aanpassingen bedenken en uitvoeren rond de invulling van hun erediensten. In dit artikel presenteren wij empirisch onderzoek naar deze invulling en de beleving hiervan door gelovigen: hoe ondergingen de gelovigen de verschillende (en soms ingrijpende) nieuwe vormen van betrokkenheid en participatie? Ook geven wij een eerste theologische evaluatie hiervan: welke theologische vragen dienen zich aan in relatie tot deze veranderingen en de beleving hiervan? Daarmee hopen we de theologische bezinning over (digitale) gemeenschapsvorming in de liturgie te stimuleren zodat gemeenten hun visie rond kerkzijn in (en na) coronatijd verder kunnen ontwikkelen.

Na in de volgende paragraaf in te zijn gegaan op de opzet van het onderzoek (methode en afbakening), wordt in de derde paragraaf beschreven hoe kerkdiensten werden ingevuld en hoe die nieuwe vormen werden beleefd door gemeenteleden. In de vierde paragraaf duiden we deze praktijken vanuit theologische literatuur, om in de laatste paragraaf een aantal conclusies te trekken.

2. Opzet van het onderzoek

2.1 *De aard van het onderzoek*

De meest zichtbare aanpassingen van praktijken van kerkzijn hebben gemeenten verricht rond de kerkdiensten. Daar moesten zowel de praktijken zelf digitaal toegankelijk worden gemaakt en eventueel hierop aangepast, als de gemeenschapsdimensie van deze praktijken opnieuw worden doordacht. Empirisch onderzoek naar deze aanpassingen door (protestantse) kerken en de beleving hiervan helpt kerken in hun bezinning op de waarde van digitale vieringen ook na deze coronacrisis. Empirisch onderzoek staat hierbij in het kader van wat praktisch-theoloog Henk de Roest noemt: *collaborative practical theology* (De Roest 2019). Kerken en kerkleden participeren evengoed als de onderzoeker in praktijken én in onderzoek. Deze praktijk-gemeenschappen bezitten immers een schat aan kennis en ervaring die voor onderzoek kan worden benut. Dat impliceert tevens dat dit type onderzoek iteratief en incrementeel van aard is: er is een doorgaand proces van verrijking en doordenking

van praktijken. Zo hopen we dat dit onderzoek een bouwsteen is voor verder gesprek met en binnen kerken.

Bij dit type praktische theologie past het gebruik van het heuristisch instrument van ‘theologie in vier stemmen’ uit het theologisch actie-onderzoek. Hierbij worden de in geloofspraktijken aanwezige ‘stemmen’ beschreven en met elkaar in gesprek gebracht: de stem van dat wat er gebeurt (*operant voice*), van wat hierbij door deelnemers gedacht of beleefd wordt (*espoused voice*), van de normatieve bronnen zoals de Bijbel of belijdenisgeschriften (*normative voice*), en van de academische theologie in gesprek met andere disciplines (*formal voice*). Al deze stemmen zijn volop theologisch en empirisch beschrijfbaar, en verwijzen naar de manier waarop door gelovigen Gods stem kan worden gehoord. Het gesprek tussen deze stemmen ontsluit zo nieuwe theologische kennis (Cameron, Bhatti, Duce, Sweeney & Watkins 2010; Watkins 2020).

In termen van dergelijk theologisch actie-onderzoek kunnen de empirische data uit paragraaf 3 omschreven worden als de *operant* en *espoused voices*: wat werd er in de verschillende kerken georganiseerd en gecommuniceerd, en hoe beleefden kerkleden deze aanpassingen van de kerkdiensten? De vierde paragraaf brengt vervolgens de *formal voice* naar voren, die in gesprek wordt gebracht met de andere stemmen. Wat betreft de *normative voice* rond (digitale) kerkdiensten merken we het volgende op. Allereerst is vanuit de normatieve bronnen de basale noodzaak tot religieuze samenkomsten onomstreden binnen de onderzoekspopulatie en in de *formal voice*. In de tweede plaats is het in dit onderzoek aangelegen punt van *digitale* samenkomsten in de normatieve bronnen afwezig, terwijl potentiële consequenties uit deze bronnen voor de praktijk via de *formal voice* ter sprake komen. Ten slotte kunnen de overheidsrichtlijnen als onderdeel van de normatieve stem rond kerkdiensten-in-coronatijs beschouwd worden, en deze komen ter sprake in paragraaf 3.1.

2.2 *Terreinafbakening en methode*

Het empirisch onderzoek hebben wij om pragmatische redenen beperkt tot vier protestantse kerkgenootschappen: de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (GKv), de Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK) en de Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK). Van deze kerkgenootschappen onderzochten wij allereerst de adviezen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) en kerkelijke beleidsorganen omtrent de noodzakelijke aanpassingen van kerkdiensten.

Hiervoor werden hun websites geraadpleegd, die in dit artikel in de eindnoten zijn vermeld.

De tweede restrictie was dat wij ons binnen deze vier kerkgenootschappen beperkt hebben tot de lokale gemeenten in de stad Utrecht (zie tabel 1), in de vier zondagen direct aan het begin van de periode dat de overheid krachtige maatregelen ging opleggen (15 maart – 5 april 2020).² We onderzochten hoe gemeenten hun kerkdienst vormgaven, hoe hierover met de kerkleden gecommuniceerd werd, en hoe kerkleden deze aanpassingen hebben beleefd. Idealiter wordt theologisch actie-onderzoek uitgevoerd door verschillende onderzoekers, waarbij door middel van interviews kwalitatieve data worden verzameld. Door tijdsbeperkingen heeft dit onderzoek een explorerend karakter, waarbij data slechts door middel van surveys konden worden verzameld. Het onderzoek is gestart op 30 maart en afgesloten op 29 juni 2020. De data-verzameling is uitgevoerd in de periode van 22 april – 13 mei 2020.

Tabel 1. Overzicht aangeschreven kerken in Utrecht

Denominatie	Kerk	Enquête predikant	Enquête kerkleden
CGK	Mattheüskerk	Ingevuld	Verspreid, 31 reacties
CGK	Singelkerk	Niet ingevuld	Niet verspreid
GKv	GKv Leidsche Rijn	Ingevuld	Niet verspreid
GKv	Huis van Vrede	Niet ingevuld	Niet verspreid
GKv	Opstandingskerk	Ingevuld	Verspreid, 12 reacties
GKv	Rehobothkerk	Niet ingevuld	Verspreid, 54 reacties
NGK	Jeruzalemkerk	Ingevuld	Verspreid, 6 reacties
NGK	RijnWaarde	Ingevuld	Verspreid, 23 reacties
PKN	De Haven	Ingevuld	Verspreid, 6 reacties
PKN	Domkerk	Ingevuld	Niet verspreid, 1 reactie
PKN	Jacobikerk	Ingevuld	Verspreid, 45 reacties
PKN	Johannescentrum	Ingevuld	Niet verspreid
PKN	Kerk op Zuilen	Niet ingevuld	Niet verspreid
PKN	Kerk Utrecht-West	Ingevuld	Verspreid, 5 reacties
PKN	Nicolaïkerk	Ingevuld	Niet verspreid
PKN	Nieuwe Kerk	Ingevuld	Verspreid, 1 reactie
PKN	Oecumenische Janskerkgemeente	Ingevuld	Verspreid, 10 reacties
PKN	Protestantse Gemeente Leidsche Rijn	Ingevuld	Verspreid, 4 reacties
PKN	Tuindorpkerk	Niet ingevuld	Niet verspreid
PKN	Wilhelminakerk	Ingevuld	Niet verspreid

Aan de predikanten van de in tabel 1 genoemde twintig kerken is per mail een vragenlijst verstuurd, die door dertien predikanten en twee kerkenraadsleden uit in totaal vijftien kerken is ingevuld (zie tabel 1). In de vragenlijst werden predikanten open vragen gesteld naar de invulling van de eredienst op de voornoemde zondagen, de overwegingen hieromtrent en de communicatie hiervan naar gemeenteleden. Ook werd hun gevraagd of ze onder gemeenteleden een online enquête wilden verspreiden. Voor de kerken waarvan de predikant of een kerkenraadslid niet reageerde, zijn wat betreft de invulling van de kerkdiensten hun lokale websites geraadpleegd (zie eindnoot 10 en 11).

De gemeente-enquête is via Google Forms onder tien kerken verspreid (CGK: 1, GKv: 2, NGK: 2, PKN: 5) via de weekmail, het kerkblad en/of de website (zie tabel 1), en is (anoniem) door 206 respondenten ingevuld. Dit bleken doorgaans 'trouwe kerkbezoekers' te zijn: van de respondenten bezochten 159 doorgaans een keer per week of vaker een kerkdienst, en slechts acht zelden (minder dan een keer per maand) of nooit. In de enquête werden diverse vragen gesteld over de invulling van de kerkdiensten in coronatijd. Als de respondent aangaf op 5 april, de laatste zondag van de onderzochte periode, een digitale kerkdienst te hebben bezocht, werden hem/haar ook vragen gesteld over de beleving hiervan omdat deze zondag nog het dichtst bij de concrete ervaring en beleving in het geheugen lag. In paragraaf 3.3 en 3.4 worden de vragen in deze enquête en de antwoorden daarop beschreven.

Zoals in tabel 1 is weergegeven, verschilt het aantal reacties op de enquêtes per kerk en kerkgenootschap en lijken sommige kerken en kerkgenootschappen oververtegenwoordigd. Een globale schatting van de onderzoekspopulatie in verhouding tot het aantal respondenten duidt aan dat dit onderzoek niet representatief is, maar slechts indicatief. Dit stemt overeen met het doel van het onderzoek om tentatief data te verzamelen die het gesprek over online kerkdiensten verder kunnen helpen.

3. Drie stemmen over kerkdiensten in coronatijd

In deze paragraaf wordt eerst kort beschreven wat het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) en kerkelijke beleidsorganen adviseerden omtrent de noodzakelijke aanpassing van kerkdiensten. Als tweede wordt beschreven hoe de kerkdiensten in de onderzochte periode werden vormgegeven, waarna

wordt ingegaan op hoe kerkgangers hun (alternatieve) kerkgang hebben ingevuld.

3.1 Normative voice: Richtlijnen CIO en kerkelijke gremia

Het CIO en kerkelijke beleidsorganen maakten in diverse richtlijnen en adviezen de vertaalslag van de overheidsmaatregelen naar de kerkelijke praktijk. Zo publiceerde het CIO op 28 februari een factsheet met handvaten voor lokale geloofsgemeenschappen om gesprek te voeren rondom de “belangrijke organisatorische zaken met betrekking tot het gezondheidsrisico dat het coronavirus oplevert.”³ Direct na de persconferentie van 12 maart adviseerde het CIO kerken om na te denken over alternatieven. Het gaf geen precieze instructie, maar verwees naar de richtlijn van de overheid voor de door elke kerk zelf te maken afwegingen.⁴ Landelijke organen van de kerkverbanden adviseerden kerken met meer dan honderd leden om de kerkdiensten anders vorm te geven en riepen op om de richtlijnen van de overheid te volgen.⁵

In de strengere maatregelen vanaf 23 maart was er voor religieuze samenkomsten een uitzondering op het samenkomstverbod, mits hoogstens 30 mensen aanwezig waren en de betrokkenen anderhalve meter afstand hielden.⁶ In een gezamenlijk communiqué met andere religieuze organisaties gaf het CIO op 26 maart echter het dringende advies om de fysieke aanwezigheid zoveel mogelijk te beperken en diensten digitaal te laten plaatsvinden.⁷ Dit advies namen de onderzochte kerkverbanden over, waarbij werd gesteld dat de uitzondering van maximaal 30 personen enkel voor uitzonderlijke situaties als uitvaarten zou moeten gelden.⁸ Toen in een wekelijks landelijk overleg met bezorgdheid werd geconstateerd dat kerkelijke gemeenten alsnog de grens opzochten, werd door kerkelijke beleidsorganen benadrukt dat dit echt niet de bedoeling was.⁹

3.2 Operant voice: Beleid rond invulling Utrechtse kerkdiensten

Op de eerste zondag (15 maart) gelastten tien kerken de dienst af. Acht gemeenten kwamen in kleine groepen samen, bijvoorbeeld met een derde van de gemeente of in zgn. ‘kringen’. ‘Kringen’ is een in protestantse kerken gebruikelijke term voor kleine groepen van 10-15 personen die elkaar regelmatig ontmoeten voor geloofsgesprekken, maaltijden en gebed (Van Ark & De Roest 2004, 33-50; Wijma, Van Genderen & Meedendorp 2011, 17-24). Soms werd alleen de audio van een dienst uitgezonden, en een gemeente improviseerde via een iPhone en facebook een livestream (Oecumenische

Janskerkgemeente). Een andere mogelijkheid die men inzette was het delen van een van tevoren opgenomen eredienst (Nieuwe Kerk).¹⁰

Op de tweede zondag (22 maart) was men duidelijk beter voorbereid. Zo werden er in acht gemeenten een live-video gestreamd, en werd er in tien gemeenten een vooraf opgenomen dienst gedeeld. Bij deze opnames was slechts het minimum aan noodzakelijke personen welkom, alleen in de Mattheüskerk waren nog twee kringen op anderhalve meter welkom. In deze laatste gemeente werd overigens wel afgeraden om in kringen fysiek samen te komen. Eén gemeente gelastte deze dienst nog af, terwijl één andere nog een week langer op zondag gesloten bleef.¹¹

Op twee volgende zondagen (29 maart en 5 april) vonden hooguit nog kleine veranderingen plaats. Zo werd bijvoorbeeld voor de muziek en samenzang in de opname van het Johannescentrum op 22 maart nog gebruikgemaakt van cd's, terwijl een week later oude opnames van de eigen gemeentezang ingevoegd werden, om nog een week later over te gaan tot het uitzenden van live uitgevoerde muziek. Een andere gemeente ging van een livestream over naar het opnemen van de dienst vooraf. Voor zo'n livestream werd door weer een andere gemeente een aparte ruimte (dus niet de kerkzaal) ingericht.

In sommige online diensten werd ruimte voor interactie gecreëerd via bijvoorbeeld Facebook, Mentimeter of WhatsApp. Een gemeente organiseerde voor de dienst een kindernevendienst via Microsoft Teams. Gemeenteleden werd soms gevraagd thuis een kaars aan te steken en mee te zingen; gebeden en een 'tip voor komende tijd' konden vooraf worden ingezonden. In onder andere De Haven, de Oecumenische Janskerkgemeente, en de Nieuwe Kerk kon na de dienst worden 'koffiegedronken' via Zoom.

De gemeenteleden werden zorgvuldig en uitvoerig op de hoogte gesteld van de uitvoeringsbesluiten die de kerkenraden hadden genomen omtrent de vorm van de kerkdiensten. Dit gebeurde naast de eigen website en eigen sociale media bijvoorbeeld in het kerkblad of de nieuwsbrief via de mail, op een brief op de kerkdeur, en via WhatsApp. In een gemeente werd op 19 maart direct een appgroep opgestart voor de gemeenteleden, die al snel 256 deelnemers had (Nieuwe Kerk). Leden met minder online mogelijkheden werden gebeld en/of hun werd een brief gestuurd. In enkele gemeenten werd geprobeerd om hen toch te laten deelnemen aan de dienst, soms heel provisorisch. Zo werd in De Haven bijvoorbeeld de audio van de dienst gedeeld met sommige ouderen door hen te bellen en een telefoon op luidsprekerstand naast een laptop met het geluid van de dienst te leggen.

3.3 *Operant voice: Invulling zondagen door gemeenteleden*

In de online enquête werd gevraagd hoe de respondenten de zondagen van 15 maart tot 5 april hebben ingevuld (verplichte vraag, één antwoord mogelijk).

Tabel 2. Invulling zondagen door gemeenteleden

Zondag	15/3	22/3	29/3	5/4
Eigen kerkdienst [fysiek] bezocht	26	7	5	14
Online (gedeelte) kerkdienst eigen gemeente meegemaakt	103	146	158	158
Online (gedeelte) kerkdienst andere gemeente binnen eigen kerkverband meegemaakt	6	7	13	9
Online (gedeelte) kerkdienst buiten eigen kerkverband meegemaakt	17	21	13	20
Geen kerkdienst bezocht of online meegemaakt / Anders	32	18	15	5
Weet ik niet meer	22	7	2	0
<i>Totaal</i>	206	206	206	206

Uit deze tabel blijkt dat een groot deel van de respondenten een online dienst van de eigen gemeente meemaakte – een deel dat in onderzochte periode ook toenam van 50% (103) naar 77% (158). Kennelijk voorzien deze online diensten in een behoefte. Ander empirisch onderzoek laat dezelfde trend zien. Zo concludeerde Citizens dat 60% kerkgaande christenen een online dienst van de eigen gemeente bijwoonde, Kerkmagazine kwam op 70,3% en Van den Berg zelfs op 85,8 % (Citizens 2020, Kerkmagazine 2020, Van den Berg 2020, 35). Ook is opvallend uit ons onderzoek dat, toen op de eerste zondag veel diensten afgelast waren, men niet (online) elders meekeek.

Volgens bovenstaande tabel maakte 11 tot 14% (23 tot 29) van de respondenten in plaats van een eigen kerkdienst een online dienst van een andere gemeente mee (binnen of buiten het kerkverband). Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Kerkmagazine, dat op 14,7% uitkwam (Kerkmagazine 2020). Citizens vroeg of respondenten een andere dienst hadden bijgewoond, eventueel naast de eigen kerkdienst, en kwam op 20% (Citizens 2020). Van den Berg komt op 43,5% die naast de eigen kerkdienst ook een andere kerkdienst hadden gezien (Van den Berg 2020).

Uit onze data blijkt verder dat respondenten vrij consistent waren in de invulling van hun zondagen: 147 respondenten gaven op dezelfde manier invulling aan de laatste drie zondagen, 171 respondenten aan de laatste twee. Dit strookt met het voornoemde gegeven dat de respondenten doorgaans ‘trouwe kerkbezoekers’ waren.

Zoals al is vermeld, werd in de enquête ingezoomd op zondag 5 april, de laatste zondag van de onderzochte periode. Van de vijf personen die aangaven toen live een dienst te hebben bezocht, hadden twee een duidelijke taak (ouderling van dienst, vertaler), maar drie personen ook niet. Van de 187 respondenten die op deze zondag een online dienst meemaakten van de eigen of een andere gemeente bekeek 95% deze dienst met beeld en geluid via internet. De overigen volgden een dienst met geluid via internet en of een televisiedienst, en 96% van de respondenten volgde hierbij de hele dienst. Dat is beduidend meer dan in het onderzoek van Van den Berg, die op 79,6% uitkwam (Van den Berg 2020, 99). De respondenten werd ook gevraagd in hoeverre zij thuis actief meededen (meerdere antwoorden mogelijk): 84% gaf aan thuis mee te bidden, 57% zong mee, 22% sprak liturgische teksten mee, 12% deed op een andere manier mee en 8% deed niet actief mee.

3.4 *Espoused voice: Hoe beleefden kerkleden hun (digitale) kerkgang?*

In deze paragraaf wordt beschreven hoe de hierboven beschreven kerkdiensten werden beleefd en gewaardeerd door de respondenten, de *espoused voice*. Ook hier is zondag 5 april in de enquête uitgelicht. Respondenten die aangaven een online dienst te hebben meegemaakt op deze zondag werd in de enquête gevraagd in hoeverre zij zich, vergeleken met een fysieke kerkdienst, verbonden voelden met God. Ook werd aan hen gevraagd in hoeverre zij zich verbonden voelden met de eigen gemeente. Ze konden dit waarderen op een schaal van vijf, van ‘nee, minder dan in een kerkdienst’ tot ‘ja, sterker dan in een kerkdienst’. De antwoorden waren als volgt (n=187):

Tabel 3. Ervaren verbondenheid in online kerkdienst

	Nee, minder dan in een kerkdienst				Ja, sterker dan in een kerkdienst
	1	2	3	4	5
Voelde u zich verbonden met God?	3% (5)	24% (44)	57% (106)	15% (28)	2% (4)
Voelde u zich verbonden met uw eigen gemeente?	11% (21)	45% (85)	19% (54)	12% (22)	3% (5)

Respondenten gaven dus in meerderheid aan zich door deze diensten evenveel (57%) of minder (27%, n=49) verbonden te voelen met God. De verbondenheid met de eigen gemeente werd duidelijk minder beleefd (56%, n=106).

Tussen de verschillende gemeenten waren hierbij overigens geen significante verschillen te zien.

De laatste vraag van de online enquête was een open vraag naar aanvullingen. Dit veld werd maar liefst 62 keer ingevuld door respondenten uit verschillende kerken, waarbij 33 keer iets werd verteld over de beleving van de online diensten. Onzes inziens geeft dit aan dat dit deel van de respondenten zich sterk betrokken voelde bij het onderwerp van dit onderzoek. Deze antwoorden geven nog meer inzicht in de beleving van online kerkdiensten door gemeenteleden.

Een aantal respondenten gaf expliciet aan tevreden te zijn met de invulling die hun gemeente nu geeft aan de kerkdiensten. Zo stelt iemand uit de Jacobikerk: “Ik vind het erg fijn dat we toch in deze tijd de kerkdienst kunnen mee beleven. Zien en horen. We zijn de mensen die dit mogelijk maken erg dankbaar. De verbondenheid met elkaar is groot al is het op een totaal andere manier”, en een lid van de Rehobothkerk: “Binnen de gegeven kaders ben ik erg gelukkig met de invulling die onze gemeente er nu aan kan geven.” Zes respondenten gaven aan de online diensten zelfs fijner te vinden, waarvan vier stelden dat ze zich thuis beter kunnen concentreren. Iemand uit de Protestantse Gemeente Leidsche Rijn schreef: “Doordat ik thuis de viering op een eigen tijdstip kan luisteren, is het wel makkelijker om elke week ‘naar de kerk’ te gaan. Zonder corona had ik waarschijnlijk minder vieringen bijgewoond”, en een respondent uit de Jacobikerk: “Ik kan m’n tranen gerust eens de vrije loop laten, er is minder drukte en (innerlijke) ruis.” Iemand uit RijnWaarde stelt de kerk niet te missen: “Ik ben christen om wat ik geloof en het gevoel dat ik bij christendom heb. Kerkdiensten ondersteunen, maar ik kan ook prima zonder.”

Andere respondenten geven juist aan het fysiek samenkomen in kerkdiensten te missen. Zo schrijft iemand uit de Janskerk: “Ik ben heel blij met de mooie uitzendingen van de Janskerk maar ik mis het samen zingen en het samenzijn enorm.” Iemand uit de Rehobothkerk geeft aan: “De doop van mijn zoon is, wederom, uitgesteld. Ik vind het erg jammer dat ik dit feest nog steeds niet met de gemeente kan vieren”, en een respondent uit RijnWaarde: “Door gebrek aan samenkomsten/activiteiten ervaar ik weinig betrokkenheid bij de gemeente en mis ik een stok achter de deur om met het geloof bezig te zijn.” Twee respondenten stellen het jammer te vinden dat hun gemeente niet live

diensten streamt en weer twee anderen stellen thuis snel te worden afgeleid van de dienst door hun kinderen.

Deze open antwoorden geven aan dat de beleving van online-kerkdiensten tweeledig is. Enerzijds worden zij als hulpmiddel in een eerste crisissituatie nadrukkelijk positief gewaardeerd, terwijl ze anderzijds even nadrukkelijk als surrogaat en ‘maar online’ worden beleefd. In ander onderzoek gaf twee derde van de kerkgaande christenen aan “dat zijn of haar geloofsgemeenschap erin slaagt om het gevoel van gemeenschap in stand te houden” (Citizens 2020). Deze gegevens corresponderen met onze waarneming van de positieve waardering van online-kerkdiensten. De keerzijde van ditzelfde fenomeen verdient aparte aandacht, hier komen wij op terug in paragraaf 4.2 en verder.

3.5 *Samenvatting*

De twintig protestantse kerken uit de stad Utrecht uit ons onderzoek hebben snel moeten schakelen om de eerste vier kerkdiensten (15 maart – 5 april) in de coronatijd vorm te geven. Na een eerste zondag, toen twee derde van de onderzochte kerken de dienst afgelastte, volgden in rap tempo aanpassingen. De kerken voldeden aan de adviezen van het CIO en de landelijke beleidsorganen, en belegden diensten met ten hoogste (maar vaker veel minder dan) dertig personen op anderhalve meter afstand. Waar kerkdiensten eerst nog provisorisch werden gestreamd (audio, en toenemend ook video), werden geleidelijk geavanceerdere middelen ingezet om uitgezonden diensten vorm te geven. Ook digitale interactie via Zoom of Facebook werd ingezet met als expliciet doel de onderlinge verbondenheid te stimuleren. De communicatie over de veranderingen was doorgaans zeer zorgvuldig en uitvoerig, zowel digitaal als ‘in print’.

Na de eerste zondag 15 maart, waarop veel erediensten waren afgelast en relatief veel respondenten geen kerkdienst meemaakten, volgde een groot deel van de respondenten (tot 77%) de eigen online kerkdiensten. Dit gegeven wordt bevestigd door andere onderzoeken. Respondenten gaven in meerderheid aan zich door deze diensten evenveel (57%) of minder (27%) verbonden te voelen met God, terwijl wel 57% van de respondenten de verbondenheid met de eigen gemeente minder voelde dan bij een ‘gewone’ kerkdienst. Dit laatste gegeven roept theologische vragen op. Hoe vindt verbondenheid met God en elkaar eigenlijk plaats, en hoe kan deze ‘ervaren’ worden?

Ons onderzoek beperkte zich tot de eerste coronafase, toen alles nieuw, spannend en onverwacht was. Hoe de verbondenheid met God en de gemeente in de loop van de maanden daarna ervaren is, en welke rol al dan niet fysiek kerkbezoek en online meevieren hierin speelden, is niet onderzocht. Uit de hierboven beschreven data bleek wel dat de digitale, online-kerkdiensten in deze eerste fase globaal op twee manieren beleefd werden, soms tegelijkertijd door dezelfde mensen. Enerzijds is er sprake van positieve waardering: er is een vorm van verbondenheid, het is een mooi hulpmiddel om iets van de zondagse kerkgang in deze coronatijd te behouden. Anderzijds worden deze diensten beleefd als surrogaat-diensten die de fysieke ontmoeting in live-kerkdiensten onmogelijk kunnen vervangen. Hoe kan deze tweeledige beleving worden geïnterpreteerd, en vanuit welk kader?

4. Formal voice: Digitaal verbonden

In deze laatste paragraaf doen we een poging bovenstaande vragen te beantwoorden. Daarmee verwoorden we de bredere *formal voice*, de stem van academische theologie in gesprek met andere disciplines, terwijl we deze direct relateren aan de *operant* en *espoused voice*. We herinneren er hier aan dat het doel van dit onderzoek is om dit gesprek tussen de stemmen ook daadwerkelijk in (lokale) kerken te laten plaatsvinden. Onderdeel van *collaborative practical theology* (vgl. 2.1) is dat ook de vraag vanuit welk (theologisch) kader bepaalde fenomenen moeten worden gezien, onderwerp van doorgaand gesprek is. Onderstaande opmerkingen bieden dan ook geen finale oplossing, maar proberen het speelveld in kaart te brengen.

Het spannende speelveld waarin de *formal voice* haar licht laat schijnen over de fenomenen van (online) kerkdiensten duiden we hier gemakshalve aan als ‘*digital liturgical community formation*’. Daarmee bedoelen we het volgende. Reflectie op de manier waarop protestantse kerken in Utrecht hun zondagse erediensten vormgeven in reactie op de coronacrisis en de daarmee gepaard gaande overheidsmaatregelen kan worden gelabeld als reflectie op de heilsmiddelen. Onder deze noemer bespreekt de theologie dat de kern van het christelijk geloof te maken heeft met Gods redding (heil) van deze wereld uit een toestand van gebrokenheid, pijn, schuld en zonde. Dat doet Hij via allerlei kanalen en praktijken (middelen). Een van de meest omvattende omschrijvingen van wat heilsmiddelen bewerken, is dat zij het herstel van gemeenschap beogen (‘*community formation*’). Zo stelt Michael Gorman dat Gods heils-

werk kan worden omschreven als de schepping van “a liberated and forgiven community” (2014, 43). Eén van de middelen die God gebruikt om deze gemeenschap met hem en tussen mensen onderling te herstellen, is die van de zondagse eredienst. Dat kan beschouwd worden als een verbijzondering van de stelling dat God ‘de kerk’ als middel hiertoe gebruikt. Voor dit artikel is van belang dat de liturgie als middel nu een bijzonder kleur krijgt vanwege het algemene gebruik van digitale voorzieningen om de viering vorm te geven en te ervaren. Allereerst staan we stil bij de vraag hoe dit digitale aspect door corona al dan niet veranderd is (4.1), om vervolgens drie belangrijke thema-velden te adresseren: gemeenschap, lichamelijke en bemiddeling (4.2).

4.1 *Corona maakt verschil tussen ‘religion online’ en ‘online religion’ voelbaar*

Al in 2000 maakte de religiewetenschapper Christopher Helland het behulpzame onderscheid tussen ‘religion online’ en ‘online religion’. Bij ‘religion online’ fungeren digitale media als middelen om religieuze activiteit in de offline wereld te faciliteren. In ‘online religion’ vindt de religieuze activiteit ook daadwerkelijk online plaats (Helland 2000). Dit onderscheid correspondeert grotendeels met het onderscheid tussen web 1.0 (gebruikers zijn passief) en 2.0 (gebruikers zijn interactief). Later werd deze tweedeling genuanceerd: een online geloofsgemeenschap is bijvoorbeeld vaak hybride met een ‘information zone’ en een ‘interaction zone’ op het web (Helland 2005). De religieuze activiteit van de gelovige kan meestal niet worden gereduceerd tot een van beide domeinen: er is een “complex and multi-layered relationship between online and offline regions of activity” (Hutchings 2014, 43). Heidi Campbell, professor communicatiewetenschap, introduceerde de term ‘digital religion’ voor deze complexe vermenging, die zij definieert als “the space that is evoked when we talk about how online and offline religious spheres have become blended or integrated” (Campbell 2013a, 2-3). Voornoemde concepten worden in het vervolg van deze paragraaf consequent toegepast op kerkdiensten in coronatijd. ‘Digitale kerk’ wordt dus gebruikt om ‘kerk online’, ‘online kerk’ of een mengvorm daartussen aan te duiden.

Voor een academisch-theologische doordenking van de *operant voice* en de *espoused voice* is het belangrijk om te erkennen dat er zowel continuïteit als discontinuïteit bestaat tussen het (voor corona gebruikelijke) doorgaans fysiek, offline meemaken van kerkdiensten enerzijds, en de nu gebruikelijke digitale beleving anderzijds. Veel Utrechtse kerken waren in coronatijd ‘kerk online’ door een dienst digitaal uit te zenden, al dan niet live. Een aantal kerken was al meer ‘online kerk’ door digitale interactie tussen gemeenteleden tijdens de

dienst of na de dienst, bijvoorbeeld door contact via WhatsApp of Facebook. Diensten werden ‘verplaatst’ of ‘vertaald’ naar het digitale platform, maar geen enkele onderzochte kerk veranderde in coronatijd de dienst volledig naar een interactieve, online vorm (vgl. Campbell 2020, 51). Desondanks stellen verschillende onderzoekers op het gebied van digitale religie in de vakliteratuur dat er inderdaad behoorlijk wat moet veranderen om echt online kerk te zijn, bijvoorbeeld het faciliteren van online interactie (Campbell 2020; Dyer 2020a; Kurlberg 2020; Philips 2020). Sommige kerken hebben hiermee in onze onderzoeksperiode wel geëxperimenteerd via Whatsapp of Mentimeter.

In landelijke christelijke mainstream media, t.w. het *Nederlands Dagblad*, *Reformatisch Dagblad* en *Trouw*, vond discussie plaats over de vraag in hoeverre kerkdiensten aangepast zouden moeten worden voor de digitale wereld.¹² Scribenten in deze media stelden met regelmaat dat digitale media slechts een noodoplossing zijn voor de kerk in coronatijd. De kerk hoeft geen interactieve online kerk te worden, want een digitale kerk is bij voorbaat niet ‘echt’: face-to-face verbinding in een fysieke kerk is een vereiste. Dat bleek ook in sommige van de onderzochte kerken in Utrecht te leven. Zo kwam in de *espoused voice* naar voren dat digitale kerkdiensten door sommige respondenten slechts als ‘surrogaat’ werden ervaren. De kerkenraad van de Mattheüskerk schreef bovendien in het kerkblad: “Zonder [het] bijeenkomen van mensen die luisteren naar en gehoorzamen aan het gepredikte Woord kun je je afvragen of je eigenlijk wel van een dienst kunt spreken.”

In relatie tot de vraag hoe kerkzijn na de pandemie moet worden vormgegeven bleek in recente literatuur de vraag naar de echtheid van de digitale kerk belangrijk: “Why would we regularly return to face-to-face worship after the pandemic when we can do this online” (Zsupan-Jerome 2020, 92)? Moeten kerken terugkeren naar het oude normaal? Of moeten kerken zich aanpassen naar aanleiding van de waardering en grote beschikbaarheid van online diensten in de coronatijd?

Er is, kortom, op basis van de *operant* en *espoused voice* een legitieme vraag naar de conceptuele continuïteit en discontinuïteit van offline en digitaal vieren, oftewel naar de verhouding tussen de fysieke kerkdienst in een kerkgebouw en het digitaal meevieren thuis. De doordenking hiervan wordt beïnvloed door de (eigen) beleving van kerkelijke praktijken. Het doel van de volgende analyse is dan ook niet om de verschillende ervaringen in de praktijk langs een bepaalde maatstaf te leggen, maar het palet aan ervaringen beter te begrijpen en het gesprek hiertussen op gang te brengen.

Op basis van eerder onderzoek naar digitaal kerkzijn kan geconcludeerd worden dat (pre-corona althans) online en offline religie nauw met elkaar samenhangen en elkaar kunnen versterken (Berger 2013, 277-278; Campbell 2013b, 63). Ook de *operant* en *espoused voice* wijzen nadrukkelijk in de richting van de in de eerste weken ervaren *continuïteit* tussen de fysiek beleefde verbondenheid in kerkdiensten offline en die in digitale kerkdiensten: respondenten beleefden allereerst en voornamelijk de eigen diensten digitaal mee (vgl. Cloete 2015, 4; Hutchings 2010). Verder gaven diverse respondenten bij de open vraag naar aanvullingen aan de ‘eigen’ online diensten te waarderen. Aangezien onze respondenten pre-corona ‘trouwe kerkgangers’ waren, viel dit te verwachten. Tegelijk bleek ook een bepaalde *discontinuïteit* tussen digitaal en offline vieren te worden ervaren. Deze wordt hieronder rondom drie concepten in kaart gebracht.

4.2 Corona legt de discontinuïteit tussen digitaal en fysiek vieren bloot

Gemeenschap

De ongekende schaal waarop kerken in coronatijd hun vieringen digitaal vorm gaven laat nog veel krachtiger dan voorheen zien hoe digitaal en fysiek vieren zich tot elkaar verhouden. In zowel digitale als offline kerkdiensten is er een bepaalde ‘gemeenschap’, maar het is de vraag of deze als gelijkwaardig beleefd worden en zo nee, in hoeverre dat een probleem vormt. De gemeenschap van de kerk bestaat uit een spectrum van ervaringen, waarvan het ene aspect makkelijker online vorm is te geven dan het andere. Zo stelt John Dyer in dit kader dat de relatiegerichte aspecten van kerkzijn lastiger naar het digitale domein te verplaatsen zijn dan de informatiegerichte aspecten. Een zakelijke mededeling van de kerkenraad kan bijvoorbeeld eenvoudiger online worden vormgegeven dan een troostende omhelzing (2020a; 2020b, 54).

Afgezien van dit praktische facet zijn er ook verschillen in de persoonlijke beleving van digitale kerkgangers. Als je persoonlijk minder behoefte hebt aan fysiek contact, waardeer je een online gemeenschap bijvoorbeeld eerder. Door de jongere generaties die ‘always on’ zijn, wordt de online gemeenschap waarschijnlijk ook meer op prijs gesteld (Böntert 2012, 281; Jeggle-Merz 2010, 155-157). Hiermee is de discontinuïteit tussen digitaal en offline vieren rondom ‘gemeenschap’ geïllustreerd. Of en hoe verbinding tot stand kan worden gebracht tussen de kerkgangers die kerkdiensten liever fysiek bezoeken en degenen die liever digitaal meevieren, moet post-corona verder worden doorzocht.

Lichamelijkheid

‘Lichamelijkheid’ is een ander aspect waarbij er sprake is van een discontinuïteit tussen digitaal en offline vieren. Het is niet zo dat lichamelijkheid online geen enkele rol speelt (Berger 2013, 269-271; Hutchings 2014). Een digitale kerk “augments and is in addition to, rather than a replacement for, an embodied, offline worship experience” (Campbell & Garner 2016, 67). “Rather than being fundamentally dis-embodied, digitally mediated worship entails its own specific bodily proprieties” (Berger 2017, 20). In de *operant voice* was bijvoorbeeld te zien dat mensen thuis meebaden of meezongen, of thuis een kaarsje aanstaken. Ook waren er voorbeelden van mensen die thuis het Avondmaal meevierden door brood en wijn te eten en te drinken.

Hoewel de dimensie van lichamelijkheid bij de digitale kerk dus een rol blijft spelen, zijn er twee onmiskenbare verschillen met de offline kerk. Allereerst ontbreekt digitaal “de lijfelijk-concrete dimensie van de copresentie van meevierenden” (Irlenborn & Kopp 2018, 372). De theologe Teresa Berger stelt dat de online ‘perceived co-presence’ hieraan gelijkwaardig is: ook online is er een gelijktijdigheid met een bepaalde liturgisch-theologische kwaliteit (Berger 2017, 37-40, 105-106). Achter de verschillende evaluaties van deze gelijkwaardigheid, schuilt onder andere een systematisch-theologisch vraagstuk: hoe verhoudt de lokale, zichtbare kerk zich tot de wereldwijde, onzichtbare kerk? Hoe meer waarde je hecht aan de zichtbare kerk, hoe belangrijker je fysieke medeaanwezigheid zal vinden, en vice versa (Berger 2017, 37-40; Jeggle-Merz 2010, 170-173; Roth 2018, 54-55). Ten tweede ontbreekt digitaal de fysieke ruimte van de kerk. Een kerkgebouw roept een scala aan herinneringen en betekenissen op bij de bezoeker. De sfeer van de kerk roept een bepaalde reactie op: als je bijvoorbeeld een kerk binnenloopt, word je automatisch stil. Weliswaar kan ‘cyberspace’ door sommige mensen als sacrale ruimte worden ervaren (Helland 2013, 25-40), maar een digitaal bemiddelde ervaring is onmiskenbaar anders. Via digitale media is vaak een zekere intensiteit nodig om een lichamelijke ervaring te bemiddelen die gelijkwaardig is aan een offline ervaring. Ook achter de verschillende evaluaties van deze discontinuïteit, schuilt een theologische kwestie: in hoeverre is gevoel, zintuiglijkheid en expressiviteit in de christelijke liturgie van belang? Hoe meer waarde je hecht aan de lichamelijke dimensie van liturgie, hoe belangrijker je de fysieke kerk zal vinden – en vice versa (Jeggle-Merz 2010, 167-170; Roth 2018, 53-55).

Dat lichamelijkheid door online kerkgangers verschillend wordt beleefd, kan dus worden verklaard door uiteenlopende theologische accenten die mensen aanbrengen in hun geloofsbeleving. Ook persoonlijke omstandigheden

en karaktertrekken spelen hier een rol, net als bij de discontinuïteit rondom ‘gemeenschap’ geconstateerd werd. In de *espoused voice* kwam naar voren dat sommige respondenten het fijn vonden dat online bepaalde prikkels konden worden vermeden, terwijl anderen het fysiek bij elkaar zijn juist misten of bij de online viering thuis werden afgeleid door hun kinderen.

Ondanks de ervaren discontinuïteit rondom ‘lichamelijkheid’ kan de explosie van digitale middelen om in de coronatijd kerkdiensten te kunnen vieren ook worden gezien als een verlenging van offline vieringen. De digitale kerkdiensten in coronatijd belichamen een uitreikende beweging om toch gemeenschap met God en met elkaar te bemiddelen, hoewel het niet mogelijk is om fysiek in een kerkgebouw samen te komen. Ook hier geldt dat deze uitreikende beweging vanuit de viering in een kerkgebouw met een zeer kleine kring, naar de hoorders en kijkers thuis, begrepen kan worden als een belichaming van Gods gemeenschapstichtende en daarmee in potentie heilzame handelen. Veel kerkgangers hebben dat zo ook ervaren, want juist de *discontinuïteit* wierp licht op de ervaring van verlangen naar meer onderlinge gemeenschap tussen medegelovigen. De onmogelijkheid om deze gemeenschap te ervaren benadrukte des te meer het belang ervan. Tegelijk werd dit verlangen levend gehouden juist door deel te nemen aan de digitale vieringen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit verlangen als minder urgent beleefd wordt wanneer gelovigen minder deelnemen aan (digitale) vieringen. Uit eerder onderzoek door het Sociaal Cultureel Planbureau kan echter wel geconstateerd worden dat waar fysieke deelname aan collectieve liturgische praktijken structureel ontbreekt, ook andere, meer private praktijken van kerkzijn zoals bidden en bijbellezen onder druk komen te staan (vgl. Schaeffer 2019, 195-197).

Bemiddeling

Dit brengt ons tot het aspect van ‘bemiddeling’ van het heil. *Digital liturgical community formation* betekent dat theologisch gesproken gemeenschap als middel en doel van Gods heil begrepen kan worden. Dat dit heil niet spiritueel, vergeestelijkt, niet-materieel maar juist materieel en lichamenlijk via concrete praktijken en middelen tot mensen komt, betekent dat hierbij de voorafgaande analyses van de discontinuïteit rondom ‘gemeenschap’ en ‘lichamelijkheid’ kunnen worden verbonden. Bemiddeling is een theologische term die gebruikt wordt om te verwoorden dat bij de ontmoeting met God en de vorming van een gemeenschap altijd bepaalde middelen ingezet worden. Daarbij kan gedacht worden aan een boek (de Bijbel), mensen (zoals zondagsschoolleraars, ouders of predikanten), en praktijken (zoals gezamenlijk

zingen of luisteren of bidden). Kerkdiensten zijn van de kerkelijke praktijken onzes inziens als bronpraktijk te beschouwen (Schaeffer 2019).

In het oude kerklating spelen daarom de *media* (lett. ‘middelen’) een belangrijke rol. Zo kunnen ook online media als heilsmiddel krachtig worden vormgegeven. Denk hierbij bijvoorbeeld aan een online preek of laagdrempelige interactie via chat of Mentimeter waardoor een mate van gemeenschap ontstaat (Berger 2017, 7-8; Böntert 2012, 289). Hoewel een digitale kerkdienst dus gemeenschapsstichtend kan zijn, kan o.i. in een fysieke kerkdienst een rijker spectrum aan bemiddeling plaatsvinden. Een vollediger spectrum aan lichamelijke gemeenschapsstichtende elementen is daarin aanwezig waarbij alle zintuigen kunnen worden aangesproken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de viering van het avondmaal of de bediening van de doop, het samen zingen of juist stil zijn of de ervaring van de ruimte van de kerk, met medegelovigen om je heen.

Vanuit christelijk perspectief gaat het hier bovendien niet zomaar over ‘bemiddeling’, maar over ‘heilbemiddeling’. Zonder te stellen dat dit via digitale weg afwezig is, geldt ook hier dat een omvattender spectrum aan middelen in de offline viering aanwezig is. Deze belichaming kan de holistische, en soms confronterende, transformerende dimensie van liturgie beter waarborgen. Lichamelijke, liturgische offline beleving voorkomt een vergeestelijking van het christelijk geloof en verbindt deze met de concrete, complexe, geleefde werkelijkheid (zie Böntert 2012, 290-291). Een valkuil van digitale media is bovendien dat eigen voorkeuren gaan prevaleren, bijvoorbeeld wat betreft de keuze met wie een gemeenschap wordt gevormd en welke prikkels worden toegelaten. Ook lijkt er – ook bij kerkdiensten in coronatijd – een tendens te zijn naar perfectie: bijdrages op YouTube of *social media* moeten er gelikt uit zien. Lichamelijkheid verwijst in het christelijk geloof echter niet naar een perfect ‘instawaardig’ lichaam, maar naar het gebroken lichaam van Christus dat onze gebrokenheid heelt (Cilliers 2009, 11-12).

Dit laat onverlet dat, zoals uit het onderzoek blijkt, de digitale viering (het verlangen naar) gemeenschap bewerkstelligt en in die zin eveneens heilsmiddel kan zijn. De spanning tussen meer of minder echt, meer of minder lichamenlijk, en meer of minder ervaring van gemeenschap, zoals deze voelbaar is in de tegenoverstelling van offline en online vieringen, zouden wij daarom in een nog breder theologisch kader willen plaatsen om haar te begrijpen. Gemakkelijk ontstaat de indruk dat digitale religie toch een soort afgeleide is van de ‘echte’ offline religie. Deze indruk moet echter weggenomen worden. Het protestantse gebruik van de term ‘heilsmiddelen’ wijst namelijk op een ‘eschatologisch voorbehoud’. Daarmee wordt bedoeld dat voor gelovigen alle

gemeenschap zoals deze op aarde wordt vormgegeven en ervaren, uiteindelijk nog maar een voorproefje is van de diepe gemeenschap met God en de ander zoals deze in Gods nieuwe wereld tot stand komt. Zowel de fysieke kerkdienst, als de online viering, zijn niet meer dan een voorafschaduwning van de intense verbondenheid die straks, later, in het laatste van de tijd (*eschaton*) ervaren kan worden.

5. Uitleiding

In ons onderzoek werd duidelijk dat in de eerste fase van de coronacrisis kerkdiensten veelvuldig digitaal plaatsvonden en werden meegevierd. Daarnaast bleek dat deze kerkdiensten door digitale kerkgangers verschillend werden ervaren. Onze analyse van de continuïteit en discontinuïteit tussen digitaal en offline vieren verklaart deze diversiteit en introduceert diverse thema's rondom *digital liturgical community formation* die verdere doordenking vergen. Digitale kerkdiensten hebben als noodoplossing in de coronatijd hun waarde bewezen, maar kunnen ook na deze pandemie mogelijk toegevoegde waarde hebben. De uitdaging voor kerken zowel in en na de coronacrisis is om de verbinding tussen de vele verschillende ervaringen van kerkgangers te stimuleren en te doordenken hoe digitale media dienstbaar kunnen zijn aan de liturgische vorming van de gemeenschap met God en elkaar. Ten diepste zijn voor gelovigen zowel offline als online vieringen immers slechts voorafschaduwningen van de gemeenschap die Gods nieuwe wereld zal brengen.

Het gesprek tussen de stemmen van de *operant* en *espoused theology* enerzijds, en die van de formele theologie anderzijds, zoals we dat hierboven hebben gevoerd, kan gemeenten helpen een eigen visie rond kerkzijn in (en na) corona te ontwikkelen. Allereerst is van belang dat er nadrukkelijk ruimte komt voor de beleving van de (digitale) kerkganger. Waar deze wordt ontkend of genegeerd, wordt slecht beleid gemaakt. In de tweede plaats kan een gezamenlijke (*collaborative*) theologische verkenning door kerkleden en theologen opleveren dat eenzijdigheden in de formele theologie worden blootgelegd. Is het werkelijk waar, zoals theologen soms stellen, dat digitale vieringen niet 'echt' zijn? Natuurlijk zal niemand ontkennen dat fysieke vieringen van heil passend zijn bij een integrale beleving en belichaming van geloof. Maar is dat het hele verhaal? Het entameren van zo'n (gemeentebreed) gesprek over belang van 'lichamelijkheid' van de kerkdienst geeft, in de derde plaats, gelegenheid om zelf iets te belichamen waar het in het christelijk geloof (mede) om gaat. Wanneer immers de ervaring van de gelovige serieus wordt genomen,

en in relatie gebracht wordt met het brede palet van meningen en ervaringen, ook die uit de traditie en de wereldwijde kerk, ontstaat een zoektocht naar de *katholiciteit* van de kerk: hoe kan de individuele gelovige zich identificeren met de gemeenschap van gelovigen van alle tijden en plaatsen? Dat gesprek wordt zo zelf heilsmiddel in de bemiddeling van het heil, dat in kerkdiensten gevierd en beleefd wil worden – online zowel als offline.

Noten

- 1 In dit artikel wordt de maatschappelijk gangbare term ‘corona’ gehanteerd om het virus SARS-CoV-2 aan te duiden dat de ziekte COVID-19 veroorzaakt.
- 2 De zogenaamde ‘Stille Week’ met belangrijke christelijke feestdagen als Witte Donderdag en Goede Vrijdag, alsmede het feest van Pasen, zijn niet meer in het onderzoek betrokken omdat in die bijzondere week veel kerken nog weer andere aanpassingen hebben gedaan.
- 3 www.cioweb.nl/wp-content/uploads/2020/02/20200227-CIO-factsheet-Corona-1.pdf, geraadpleegd op 30-4-2020.
- 4 www.cioweb.nl/12-maart-corona-en-kerk, geraadpleegd op 30-4-2020.
- 5 Bijvoorbeeld <https://ngk.nl/2020/03/advies-corona-kerkdiensten>, <https://cgk.nl/omgaan-met-coronavirus>, geraadpleegd op 30-4-2020. De websites van gremia worden continu bijgewerkt, waardoor veel berichtgeving niet meer te vinden is.
- 6 www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/nieuws/2020/03/24/aanvullende-maatregelen-23-maart, geraadpleegd op 20-4-2020.
- 7 www.cioweb.nl/wp-content/uploads/2020/03/Communiqu%C3%A9-koepelorganisaties-beperken-erediensten-26-maart-JenV.pdf, geraadpleegd op 30-4-2020.
- 8 Zie <https://cgk.nl/advies-kerk-en-overheid-26-maart>; <https://diaconaalsteunpunt.nl/wat-doen-we-met-de-diensten-2>; www.protestantsekerk.nl/nieuws/richtlijnen-rond-om-het-coronavirus; www.steunpuntkerkenwerk.nl/coronavirus-kerk, geraadpleegd op 30-4-2020.
- 9 Zie <https://cgk.nl/zorg-over-gemeenten-die-grens-opzoeken>; <https://ngk.nl/2020/04/corona-zoek-de-grens-niet-onnodig-op>, geraadpleegd op 30-4-2020.
- 10 Van de Singelkerk is de invulling van de kerkdienst op 15 maart 2020 ons onbekend.
- 11 Van de Kerk op Zuilen is de invulling van de kerkdiensten op 22 en 29 maart en 5 april 2020 ons onbekend.
- 12 Voor een overzicht, zie www.academia.edu/43467518/Digitaal_vieren_in_coronatijd, p. 38-42, geraadpleegd op 4-3-2021.

Literatuur

- Ark, J. van & H. de Roest (2004),
De weg van de groep: leidinggeven aan groepen in gemeente en parochie, Zoetermeer: Meinema.
- Citizens (2020, april),
Onderzoek christenen en de coronacrisis, Utrecht: Citizens, <http://citizens.nl/download/3885>.
- Berg, E. van den (red.) (2020),
Ervaringen met online kerkdiensten, Den Haag: ISI Media, 2020.
- Berger, T. (2013),
 @Worship. Exploring Liturgical Practices in Cyberspace, in: *Questions Liturgiques/ Studies in Liturgy*, 94 (3-4), 266-286.
- Berger, T. (2017),
 @Worship: *Liturgical Practices in Digital Worlds*, London/New York: Routledge.
- Böntert, S. (2012),
 Liturgical Migrations into Cyberspace: Theological Reflections, in: Berger, T. (ed.), *Liturgy in Migration: From the Upper Room to Cyberspace*, Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 279-296.
- Cameron, H., D. Bhatti, C. Duce, J. Sweeney & C. Watkins (2010),
Talking about God in Practice. Theological Action Research and Practical Theology, London: SCM Press.
- Campbell, H.A. (2011),
 Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society, in: *Journal of the American Academy of Religion*, 80 (1), 64-93.
- Campbell, H.A. (2013a),
 Introduction: The rise of the study of digital religion, in: Campbell, H.A. (ed.), *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, London/New York: Routledge, 1-22.
- Campbell, H.A. (2013b),
 Community, in: Campbell, H.A. (ed.), *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, London/New York: Routledge, 57-71.
- Campbell, H.A. (2020),
 What Religious Groups Need to Consider When Trying to do Church Online, in: Campbell, H.A. (ed.), *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*, 49-52.
- Campbell, H.A. & S. Garner (2016),
Networked Theology: Negotiating Faith in Digital Culture, Grand Rapids, Mich.: Baker Academic.

- Cilliers, J. (2009),
Fides Quaerens Corporalitatem: Perspectives on liturgical embodiment, in: *Verbum et Ecclesia*, 30 (1), 50-64.
- Cloete, A.L. (2015),
Living in a digital culture: the need for theological reflection, in: *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 71 (2), 1-7.
- Dyer, J. (2020a),
Digital Communion: History, Theology, and Practices, <https://j.hn/digital-communion-summary-of-theology-practices>, 23 maart 2020.
- Dyer, J. (2020b),
The Biggest Challenge for Churches at this Time, in: Campbell, H.A. (ed.), *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*, 53-55.
- Gorman, M.J. (2014),
The Death of the Messiah and the Birth of the New Covenant: A (not so) New Model of the Atonement, Eugene: Cascade.
- Helland, C. (2000) ,
Online-Religion/Religion-Online and Virtual Communities, in: Cowan, D.E. & J.K. Hadden, *Religion on the Internet: research prospects and promises*, New York: JAI, 205-223.
- Helland, C. (2005),
Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet, in: *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1 (1), 1-16.
- Helland, C. (2013),
Ritual, in: Campbell, H.A. (ed.), *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, London/New York: Routledge, 57-71.
- Hutchings, T. (2010),
The Politics of Familiarity: Visual, Liturgical and Organisational Conformity in the Online Church, in: *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 4 (1), 63-86.
- Hutchings, T. (2014),
The Dis/Embodied Church: Worship, New Media and the Body, in: Vincett, G. (ed.), *Christianity in the Modern World: Changes and Controversies*, Burlington: Routledge, 37-57.
- Irlenborn, B. & S. Kopp (2018),
Der Media Turn als Herausforderung für die Liturgie, in: *Theologie und Glaube*, 108 (4), 356-373.

- Jeggle-Merz, B. (2010),
Gottesdienst und Internet. Ein Forschungsfeld im Zeitalter des Web 2.0, in: Durst, M. & H. Münk (Hrsg.), *Zwischen Tradition und Postmoderne. Die Liturgiewissenschaft vor neuen Herausforderungen*, (Theologische Berichte, 33), Freiburg, Schweiz: Paulusverlag, 139-176.
- Kerkmagazine (2020),
Uitslag onderzoek "Alternatief voor kerkdiensten", Helderblauw BV, https://kerkmagazine.nl/system/files/pp%20files/Uitslag_Onderzoek_Alternatief_voor_kerkdienst_2020-04-20.pdf.
- Kurlberg, J. (2020),
Reflecting Theologically on Online Worship Services, <https://medium.com/@jonas.kurlberg/reflecting-theologically-on-online-streaming-services-f6c3dd975043>, 27 maart 2020.
- Philips, P. (2020),
Community, community, community!, www.premierdigital.info/post/community-community-community, 20 maart 2020.
- Roest, H. de (2019),
Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices, (Theology in Practice, 8), Leiden etc.: Brill
- Roth, C. (2018),
Liturgie im Internet. Chancen und Herausforderungen für Theologie und Spiritualität, in: Ludescher, H.F. & M. Rosenberger (Hrsg.), *Spirituell-theologische Wahrnehmungen der digitalen Medien*, (Studien zur Theologie der Spiritualität, 3), Arbeitsgemeinschaft Theologie der Spiritualität, 49-61.
- Schaeffer, H. (2019),
Kerk om te vieren. Praktisch-theologische reflecties op kerkzijn, Kampen: Summun Academic Publications.
- Watkins, C. (2020),
Disclosing Church. An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice, Abingdon: Routledge.
- Wijma, H., P. van Genderen & T. Meedendorp (2011),
Handboek voor kringleiders, Werken in de kerk, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief.
- Zsupan-Jerome, D. (2020),
Is it Real? Mystagogizing the Livestreamed Service, in: Campbell, H.A. (ed.), *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*, 91-93.